

Alan R. H. Baker: Fraternity among the French Peasantry Sociability and Voluntary Associations in the Loire Valley, 1815–1914 /Cambridge Studies in Historical Geography 28./ Cambridge University Press, 1999.

Baker könyve az 1960–70-es évektől kibontakozó és intézményesülő „új történeti földrajzi iskola” gondozásában megjelenő sorozatban (Cambridge Studies in Historical Geography) látott napvilágot, s szerzője a brit történeti földrajz egyik fő teoretikusa. Az „új”, illetve a „brit” jelzők hangsúlyozása nem egyszerűen a könyv keletkezési körülményeinek bibliográfiai jellegű meghatározása szempontjából fontos. Arra a hiányosságra is hivatott felhívni a figyelmet, ami a magyar társadalomtörténet-írásán belül általában jellemző a történeti földrajz recepciójára, nevezetesen, hogy a kiemelt jelzők nálunk nem sokban segítenek a kötet értelmezési mezejének kialakításában. Az elmúlt években ugyan mind a francia-, mind a brit történeti földrajzi iskola alapvető írásaiból jelent meg magyar nyelvű válogatás,¹ az ezekben kirajzolódó kutatási irányok, illetve módszertani és elméleti megfontolások azonban mindezidáig csak töredékesen épültek be a hazai (társadalom)történet-írási gyakorlatba. Ám nem is e helyzet értékelése vagy megváltoztatása a célom, csupán szükségesnek érzem, hogy mielőtt a kötet tartalmának ismertetésére térnék, néhány szóval jellemezzem azt a kontextust, amelyben született.

Az az angolszász hagyomány, amelyhez a szerző is tartozik, az egyes területek időben történő földrajzi vizsgálata mellett, kezdetől fogva hangsúlyt helyezett az ember és a környezet viszonyára is. Ezen irányultság specifikuma akkor válik igazán érthetővé, ha mellé állítjuk a francia történeti geográfiát (melyet hagyományosan, különösen a történeti földrajzi gondolkodás kezdeti időszakát tekintve – Vidal de la Blache, majd az *Annales*-iskola tagjainak munkái révén – dominánsnak szokás tekinteni), amely az államterületet, majd a vidéket (régión) téve a vizsgálódás alapegységévé, annak bemutatására törekedett, hogy hogyan őrződött meg vagy alakult át a tér a történelem során. Ahogyan a francia történeti geográfia elméleti álláspontját összegző Roger Dion, a Collège de France földrajz tanszékének tanára fogalmazott, a történeti földrajz lényegében retrospektív gazdaságföldrajz, „tudniillik csak oly módon és akkor érdeklí a régi emberek tevékenysége, ahogyan és amilyen mértékig azok országunk jelenlegi humángéográfijában materiálisan érzékelhetők”² (idézi Baker 23). Baker ezzel szemben a diszciplína és saját maga célkitűzésévé azt teszi, „hogy hangsúlyozott figyelmet fordítsunk a társadalmi és gazdasági témákra, az attitűdökre és a cselekedetekre, az eszmékre és a tényekre, a táj változásait előidéző emberre és az ember által megváltoztatott tájra. Ez többek között annak felismeré-

1 Timár Lajos (vál. és szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században. Válogatás a brit történeti földrajzi iskola írásaiból.* Debrecen, 1999; illetve a francia terméközelítésekre vonatkozóan: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem.* Budapest, 2002.

2 Baker, Alan R. H.: Megjegyzések a történeti geográfia és az Annales történeti iskola közötti kapcsolatokról. In: Timár 1999: 13–36, 23.

sét jelenti, hogy a történeti geográfia vizsgálódási körét olyannyira ki kell terjeszteni, hogy az ne csak az embernek a „természettel” folytatott harcát (kulturális tájak létrehozása), hanem „tudati küzdelmeit” és „osztályharcait” is vegye figyelembe”. (29.) Így jutott el Baker az ő általa „társadalmi történeti geográfiának” nevezett irányhoz, amely a társadalmi folyamatok vizsgálatát helyezi a középpontba. Célja „nem annyira térbeli analízisek, mint inkább helyi szintézisek készítése”, ezekhez pedig – ahogyan fogalmaz – „a sajátos csoportok, szervezetek és intézmények relatív jelentőségének és az egyének bennük játszott szerepének az azonosítása” (31.), ezen intézmények hálózatainak rekonstruálása, valamint az egyén és a társadalom közötti közvetítő szerepük megállapítása segíthet hozzá.

A kitűzött célhoz vezető út egyik állomása ez a kötet, amely a 19. századi Loire völgyi paraszti egyesületeket vizsgálja. Ahhoz azonban, hogy bemutathassa az önkéntes egyesületek idő- és térbeli eloszlását és fejlődését, valamint a vidéki társadalom életében betöltött szerepét, Baker előbb három bevezető fejezetben alapozza meg az elemzést. Elsőként a franciaországi parasztokra és parasztságra vonatkozó kortárs, illetve mai elméleteknek, majd a korszak egyesületi élete elméleteinek és gyakorlatának, végül a vizsgált vidék, Loir-et-Cher *département*, földrajzi, gazdasági, társadalmi jellemzőinek szentel egy-egy fejezetet. Ezekből kerekedik ki a kötet második, terjedelmesebb feleében bemutatott egyesülettípusok elemzésének háttéréül szolgáló tabló, a fejezetek azonban önálló tanulmányokként is megállják a helyüket.

A 19. századi francia parasztokról szóló rész forrásai között a tudományos elemzések mellett nagy helyet kapnak a kortárs irodalmi, sőt képi ábrázolások is. Az egyesületi életről szóló szakasz a filozófiai gyökerektől a francia törvényi szabályozáson át a szociabilitás modern szociológiai elméleteiig terjed. E fejezet külön vonzereje a hazai egyesületkutatás számára, hogy a Magyarországon ismertebb, német és angol egyesületekre és társas életre vonatkozó elméletek helyett elsősorban a francia megközelítéseket ismerteti. A Loir-et-Cherrel foglalkozó fejezet pedig a *département* bemutatása során a terület – térképekkel bőségesen illusztrált – népesedési és települési mintázatának összefoglalásán túl olyan problémákba is betekintést enged, mint amilyen például a helyi társadalom oktatáshoz, vagy katonai szolgálathoz való viszonya. Nyilvánvaló, hogy ezek a témák maguk is önálló monográfiák tárgyai lehetnének, Baker célja azonban a bevezető fejezetekkel az, hogy összefoglalja az egyes tárgykörök kapcsán megfogalmazott főbb történeti és társadalomtudományi állításokat. Többnyire természetesen azért, hogy könyve további részeiben megkísérelje cáfolni azokat.

Baker kritikájának fő célpontjai a 19. századi parasztság individualizmusát, illetve tradicionalizmusát állító tételek. Az individualizmust illetően, az egyik legpregnánssabb álláspont a francia parasztságot a forradalmak korában közösségi- és osztálytudat nélküli, potenciális társadalmi és politikai erejét fel nem ismerő halmazként ábrázolja. Baker e több szerzőnél megfogalmazódó álláspont bemutatásához Marx szemléletes megfogalmazását idézi: „A parcellás parasztok óriási tömeget alkotnak, amelynek tagjai azonos helyzetben élnek, de anélkül, hogy sokrétű kapcsolatba lépnének egymással. Termelési módjuk elszigeteli őket egymástól ahelyett, hogy kölcsönös érintkezésbe hozná őket. [...] Termelésük mezeje, a parcella, megművelésében nem

engedi meg a munkamegosztást, a tudomány alkalmazását, nem engedi meg tehát a fejlődés sokrétűségét, a képességek különbözőségét, a társadalmi viszonyok gazdagságát. [...] A parcella, a paraszt meg a család; mellette egy másik parcella, egy másik paraszt meg egy másik család. Egy kupac belőlük egy falu, egy kupac falu pedig egy département. Ily módon a francia nemzet nagy tömege egynemű mennyiségek egyszerű összeadásából képződik, ahogy például egy zsák krumpli egy krumpლისzákot képez”. (7.)³ A tudomány alkalmazására való képtelenség, a megkövesedett és változtathatatlan paraszti rutin (*la routine paysanne*) mint a mezőgazdasági és társadalmi fejlődés kerékkötői a 19. század közepétől újra és újra megfogalmazott, visszatérő tézisek. Ezekben az elemzésekben a parasztság mint „izolált, vallásos, tudatlan, durva, a vadsággal határos” (20.) csoport jelenik meg. Az elmarasztaló ítéletet megfogalmazó korabeli beszámolók azonban – hívja fel a figyelmet Baker – legyenek azok akár irodalmi alkotások, festmények vagy tudományos elemzések, nagyon ritkán alapulnak első kézből származó információkn. Ráadásul az értékelések mögött rendszerint egy, a tudományosság és a felvilágosodás szellemében megfogalmazott elképzelés bújik meg. Ez, a kormány és a városi nemesség által képviselt idealizált kép állt szemben szerinte a valóságban tapasztalni véltekkel.

Baker egy – érzése szerint ok nélkül – mellőzött forrásbázis segítségével igyekszik a következőkben újraértelmezni a vidéki társadalom szerveződésének 19. századi mintázatait. „A felebaráti egyesületek történeti földrajzi rekonstrukcióját [...] a 19. századi rurális Franciaország individualizmusa és kollektívizmusa közötti alapvető feszültség vizsgálatára fogom használni. Úgy a kooperáció mint a szembenállás, úgy a „szocializmus” mint a „kapitalizmus”, úgy a testvériség mint az individualizmus alighanem egy-egy szál volt a 19. századi vidéki Franciaország díszes szőttésében” (27.) – fogalmazza meg könyve célkitűzését.

A kötet következő öt fejezete öt, a vidéki Franciaországhoz kötődő egyesülettípus bemutatására vállalkozik. Ezek a következők: *biztosítási* egyesületek, melyek az állatállomány megóvása érdekében alakultak, kölcsönös *segélyegyletek*, melyek a mezőgazdasági munkaerő védelmében keletkeztek, *tűzoltóegyletek* és *filoxéra-ellenes* egyesületek. Az ötödik csoportban pedig, mezőgazdasági egyesületek gyűjtőnév alatt: a központi kezdeményezésre megalakult Loir-et-Cher-i Gazdasági Egyesületről (Société d’Agriculture de Loir-et-Cher) és a département többi – kisebb területet lefedő – *gazdasági* egyesületéről (*comices agricoles*), a terület mezőgazdaságból élő lakosságának érdekképviselőjét ellátó Syndicat des Agriculteurs de Loir-et-Cherről, a cséplő egyesületekről és további, konkrétan a mezőgazdasági munkához kapcsolódó egyesületekről ír. A forrás bőséges, sőt Baker állandó mentegetőzéséből – mely szerint hatalmas tömegű rendezetlen iratanyagot kellett átnéznie Loir-et-Cher département blois-i levéltárában – úgy tűnik, mintha túlzottan is az volna. Ebben a levéltári iratanyagban a konkrét egyesületek működéséhez kapcsolódóan keletkezett iratokon kívül számos községi és département szintű költségvetési, rendőrségi, bírósági és statisztikai forrás is Baker segítségére volt. Összességében mintegy hatszáz 1800 és

3 Magyarul lásd Marx, Karl: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *Marx és Engels válogatott művei*. Budapest, 1975, 405–485, 476.

a tudományos ismeretek és modern technikák mind szélesebb körben terjedtek, másfelől – és ezzel párhuzamosan – a mágikus és babonás hiedelmeket felváltotta a racionális gondolkodásmód, így az istentől remélt védelem helyébe mindinkább a rizikókezelés kalkulálható és kiszámítható, szekularizált formái, például az egyesületek kerültek.

Kérdés persze, hogy amennyiben az egyesületek célja az életfeltételek biztonságának megeremtése, akkor mennyiben érdemes és lehet-e egyáltalán az itt vizsgált önkéntes egyesületek kapcsán arról beszélni, hogy azokban a parasztok – már a címben is hangsúlyozott – *testvéri* mentalitása (*fraternity*) nyilvánul meg? Leleki-szellemi összetartozás, vagy pedig „algoritmusok”, stratégiák állnak-e a közösség hátterében? Ennek a kérdésnek a tisztázására a tagság vizsgálata adhat némi reményt. A legtöbb egyesületben két tagságtípus volt ismert, az alapítóké és a rendes tagoké, akik között jól érzékelhető társadalmi különbség húzódtott. Az alapítók rendszerint a városi értelmiség, a nemesség és a gyakran városban élő nagybirtokosság köréből kerültek ki. Az ő céljuk az egyesületalapítással a felvilágosodás eszméinek, köztük a racionalitás és a testvériség szellemének közvetítése és terjesztése volt. Velük szemben a többnyire vidéki kézművesekből, iparosokból, s mindenekelőtt parasztokból verbuválódó rendes tagok számára az egyesület materiális céljai megvalósítása szempontjából volt fontos eszköz.

Talán itt érdemes röviden kitérni Bakernek az egyesületek térbeliségével kapcsolatban levont következtetéseire. A korszakban a vizsgált terület településeinek 70%-ában alakítottak egyesületet, így tehát egyértelmű, hogy az egyesületalapítás nem urbánus jelenség, Baker szerint azonban az egyesületi eszme, illetve az alapítást alátámasztó ideológiák – sőt ahogyan láttuk az alapító aktivisták maguk is – a városhoz kötődtek. Ezt igazolják Baker érvelésében azok a statisztikai elemzések is, melyek szerint a Loir-et-Cher székhelyétől, Blois-tól mért távolság növekedésével az egyesület alapítások száma fokozatosan csökken. Mellékesen azért érdemes megemlíteni, hogy ezen az összefüggésen kívül Baker statisztikai elemzéseiben egyetlen másik szignifikáns kapcsolatot sem talált. Így az egyesületek száma nem mutatott határozott összefüggést sem a département területi alegységeinek (*canton*) székhelyén élő népesség számával, sem a kantonokban található öt hektár alatti farmok arányával, sem pedig a kantonokban található be nem épített területre telepített szőlők arányával. Szerinte tehát az egyesületszervezésben Blois játszotta a főszerepet, az egyesületi „eszme” terjesztésében a nagyobb városok, az adaptálásában pedig a kisebb községek voltak fontosak.

Kötődjön bár a városhoz és a társadalom felső rétegeihez az egyesületalakítási eszme, Baker szerint ezek az ideák idővel az egyesület minden tagja számára általánosan ismertté és elfogadottá váltak. A tagok közös identitásának kialakulásához azonban ennél többre volt szükség. A tagok közösségvállalását azok az együtt vállalt célok erősítették, melyek miatt az egyesületi tagok szembe kerültek más egyesületbeliekkel, vagy olykor akár helyi-regionális hatalmi szervekkel is. A közös identitás erősítésére számos mód adódott, ilyen volt például a belépni szándékozók közös és szigorú felvétel előtti vizsgálata, vagy a tagok egyesületen kívüli életben egymással vállalt közössége (temetéseken, községi bálokon stb.). A rendszeresen összehívott közgyűlések amel-

lett, hogy alkalmat teremtettek a találkozásra, az egyesület sok tagja számára, egyben az első demokratikus tapasztalatok megszerzését is lehetővé tették: a közgyűlési napi-rend, az előljárók személye, az egyesület vagyonának felhasználása rendszerint mind a tagok közös döntése alapján alakult. Mindez – Baker szerint – együtt járt a tagok – vagyis a parasztság – fokozatos politizálásával, politikai öntudatra ébresztésével. Az egyesületek ugyanis számukra sem csupán materiális segítséget nyújtottak, hanem hitet abban, hogy saját ügyeiket módjuk van személyesen irányítani, lehetőségük van saját életüket uralni. A 19. század vége felé, az egyesületek taglétszámának és területi kiterjedésének növekedésével pedig a kezdeti személyes kapcsolatok helyébe fokozatosan az egymástól távol élők közös érdekeinek összetartó ereje lépett. Az egyesületek a paraszti rutin felszámolása mellett így játszanának hát a paraszti osztálytudat kialakulásában is meghatározó szerepet.

Baker valóban a „tudati küzdelmeket”, a parasztok természethez – és ugyanakkor éppannyira kultúrához, társadalomhoz, és politikához – való viszonyát helyezte könyve középpontjába. Az egyesületekben az egyén és a társadalom közti közvetítő elemet találta meg, s ezek „hálózatának” vizsgálata során felépítette a Loire-vidékre vonatkozó „helyi szintézisét”, melynek segítségével sikerült megingatnia – ha megdöntenie talán nem is – a 19. századi francia parasztságra vonatkozó megkövesedett sztereotípiákat.

Kiss Zsuzsanna

Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. A dokumentumokat válogatta, sajtó alá rendezte, a tanulmányt és a jegyzeteket írta, szerkesztette: Németh László és Paksy Zoltán
/Zalai Gyűjtemény 58./ Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004, 602 oldal

„A következő évtizedek historiográfiájának egyik főszereplője lesz a jó forráskiadás, az olvasók mindinkább az ellenőrizhető levéltári források felé orientálódnak” – fogalmazta meg nemrégiben egyik jeles történészünk. S valóban, miközben egyre fontosabbá válik a rokontudományok eredményeinek és módszereinek hasznosítása, illetve a múlt megismerésének és elbeszélhetőségének problematikája, mintha kevesebb idő jutna a levéltári forráskutatásra. Nem könnyíti a helyzetet, hogy az archeográfia manapság is mostohán kezelt része történetírásunknak, hiszen nemigen rendelkezünk – kivált az újabb korszakokra vagy a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokban hasznosuló kútfők kiadására vonatkozó – módszertani munkákkal, amelyek szempontjaikkal (a források szelektálása, elrendezése, a szöveg közlésének módja, a jegyzetelés problémái) segíthetnék a további forráspublikációkat. S talán még kevésbé mérlegelik a források fáradtságos összegyűjtésére, válogatására és a legkülönbözőbb elvek szerinti rendszerezésére újabban vállalkozók (többnyire levéltárosok), akik a „források önmagukért beszélnek” hagyományos felfogásából merítenek erőt, hogy az említett műveletekkel, melyek aligha függetleníthetők a különböző múltértelmezésektől, maguk is hozzájárulnak azok alakításához.

Ezzel kell szembenéznie a Zala megyei zsidóság 1919 és 1945 közötti történetének dokumentumaiból válogató munkának, mely az zalaegerszegi levéltárban zajló ez irányú kutatások újabb tanújele. Néhány éve jelent meg ugyanis a *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (1938–1944)* című sorozat zalai füzeteként, majd 2002-ben a *Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai (1716–1849)* című kiadvány (szerkesztésükben Németh László ugyancsak részt vett), melynek jelen munka reprezentatív folytatása.

A bevezető tanulmány, mely nyilván orientációul szolgál a dokumentumok olvasásához (bár kérdés, feladata-e ez egy forráskiadványnak), részletesen szól a helyi zsidóság demográfiai és foglalkozási szerkezetéről, települési sajátosságairól, az asszimiláció problematikájáról, a hitközségi-felekezeti életről, valamint a zsidópolitika, az izraelitákat ért diszkriminációk helyi változatairól. Eközben felbukkannak a jól ismert, a kettős társadalomstruktúra elméletében gyökerező értelmezési keretek: a zsidóság nagy részének a polgári-vállalkozói középosztályhoz tartozása, melynek funkcionális következménye, hogy például Kanizsán a nagyipar létrejöttében a „zsidóság vezető szerepet játszott, gyakorlatilag önállóan teremtette meg, és ezzel kiemelte a települést a jelentéktelen vidéki kisvárosok sorából”. (25.) (Másutt viszont a szerzők elismerik a zsidó és a keresztény elit gazdasági vállalkozásokban való együttműködését – 22, 37.) Ráadásul Zala megye az ország egyik olyan tája volt, „amelyben az archaikus társadalmi formák a legjobban megőrződtek. A rendi társadalom két jellegzetes része,

a nemességből lett földbirtokosok, tisztviselők és a jobbágyságból lett parasztság világa tovább élt, rögzült konvenciói hatására pedig döntő módon határozta meg az egyének gondolkodását és a mindennapok viselkedésformáit.” Ily módon „két különböző társadalmi atmoszféra élt egymás mellett, a zsidóság gyakorlatias gondolkodású, modern, piaci szemlélete (annak persze sok vitatható elemével) és a hagyományos vonásokat őrző, rendies világ reminiscenciái.” S ez az állandó „érzelmi idegenkedés” teremtett alapot bárminemű antiszemita mozgalom számára, s volt egyik oka annak is, hogy „az 1930-as évek végére Zala megyében az ország egyik legerősebb nyilas mozgalma bontakozott ki”. (30, 32, 37–38.)

E széleskörűen elterjedt történetírói toposzt azért idéztük, mert véleményünk szerint óhatatlanul alakítójává vált a forrásokat egységes történetté szervező szerkesztői munkának, s kapott ily módon újabb igazolást. Sőt, mintha a kötet a két világháború közötti zsidó önreflexiók nemritkán felbukkanó elemét fogadná el nézőpontjául. A bevezető felütése ugyanis Winkler Ernő nagykanizsai főrabbi 1931-es községkerületi jelentéséből idéz, miszerint „a zsidóságnak kettős története van: egy külső, amely a zsidó közösséget körülvevő társadalom és kor viszonyait tükrözi, úgy, ahogy az a zsidóságra hatott. Ha ez a történet sűrű, vagyis eseményekben gazdag, akkor az általában üldözést, szenvedést és kirekesztést jelent. A zsidóság belső története pedig saját kultúrtörténetével azonos.” Majd hozzáteszi: „az e kötetben található dokumentumgyűjtemény a *történetek okán* kénytelen jórészt az előbbiből meríteni”. (5, kiemelés tőlem – Cs.T.)

S valóban, már a kronologikus rendbe szedett források keletkezési idejük szerinti számszerű megoszlása is ezt a képzetet keltheti. A 250 sorszámozott dokumentum közül ugyanis 177 az 1938 és 1945 közötti időszakból való (ebből 112 1944-es datálású), meghatározó többségüket pedig – az egész kötetre jellemzően – az állami és önkormányzati adminisztráció: a főispán, az alispán, a főszolgabírók és a polgármesterek iratai teszik ki. Úgy tűnik tehát, hogy a diszkriminatív intézkedéseket bemutató dokumentumok sorozatából legfeljebb a képzetekből és ítéletekből konstruált, a politikai akaratok szerint kontextualizálódó, deperszonalizált érték- és mentalitásrendszerekről kaphatunk képet, a személyes kapcsolatok, az egyéni stratégiák és normák megannyi árnyalata helyett.

Az utóbbiak sem maradnak azonban teljesen rejtve a dokumentumokat olvasók előtt. Csak néhány példát említve, számos kormányfőtanácsosi és egyéb kiténtésre való felterjesztésben a kiválóság alapja a sikeres kereskedői, vállalatigazgatói vagy bankári karrier, ami mintha az ettől idegenkedő „rendies világ” teóriáját árnyalná. (158–159, 169–171, 213–214, 239–240.) De erről győzhet meg a nagykanizsai izraelita hitközség által fenntartott felsőkereskedelmi iskola értesítője, mely szerint az 1931–32-es évben a tanulók szüleinek csaknem 40%-a (49 fő) köztisztviselő és egyéb közalkalmazott volt. (227–228.) Vagy az eddig jószerivel kvantitatív módon használt viriliséjegyzékeket böngészve, s elfogadva, hogy a rang és presztízs kifejezésére is kitűnően alkalmas névsorok vidéken a városi középosztályt reprezentálták, akkor abban keresztény és zsidó nagybirtokosok, továbbá vállalkozó polgárok, tisztviselők, valamint a felekezetenleg ugyancsak változatos összetételű, képzett

értelmiség egyaránt helyet kapott. (187–192, 225–227, 281–283.) Miként azt a nagykanizsai izraelita nőegylet báljainak a keresztény notabilitások, illetve „felekezeti különbség nélkül a társadalom minden rétege” felé nyitottsága is kifejezésre juttatta. (199–201.)

De a falusi kispolgárság – kétségtelenül szerényebben dokumentált – világában ugyancsak a személyes kapcsolatok sokszínű változataira következtethetünk. Zalaszentgróton az egyébként „keresztény és erős nemzeti érzésű” szabómester és rőfös-kereskedő izraelita cégekkel való üzleti együttműködésére, vagy a kiskomáromi földbirtokos „lobbizására” a helyi szatócs engedélyének meghosszabbításáért, amelyek utóbb, eredeti társadalmi-gazdasági kontextusaikból kiszakítva nyertek politikai értelmezést. (262–263, 306–309.)

Ezek alapján úgy véljük, hogy a mindennapok világában, a mikrotörténet analitikus szemléletével – ha le is kell mondani a hazai zsidóság egységes történetének megalkotásáról –, mintha a szembenálló, eltérő kulturális identitású, kettős társadalom tézise kevésbé érvényesülne.

A bevezetőben utaltunk az archeográfia mostoha hazai helyzetére. Ráadásul a források összegyűjtésére és publikálására vállalkozóknak is alighanem figyelembe kell venniük, hogy – miként Reinhart Koselleck fogalmaz – „források rendelkezésre állhatnak, felbukkanhatnak, de hiányozhatnak is. És mégis kénytelenek vagyunk különféle állításokat megkockáztatni. Igen ám, de nem csak a források hiányos volta – vagy éppen, mint a legújabb történelemre vonatkozóan, a források túláradó bősége – akadályozza a történetészt abban, hogy kizárólag forrásértelmezés útján bizonyosodjék meg a múlt vagy a jelen történelméről. Minden egyes forrás, pontosabban minden egyes nyom, melyet csak a mi kérdéseink avatnak forrássá, olyan történelemre utal, amely több vagy éppen kevesebb, de legalábbis valami más, mint maga ez a nyom.” S ezt a bemutatott dokumentumkötet is igazolja.

Csíki Tamás

Rainer M. János (szerk.): Múlt századi hétköznapiak – Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról

1956-os Intézet, Budapest, 2003, 385 oldal

Az 1956-os Intézetben 2001-ben indult útjára a „hatvanas évek” program, a Kádár-rendszer repressziós és konszolidálódó időszakának mélyreható vizsgálata. A történeti irodalomban a hatvanas éveket rendszerint a konszolidáció illetve a látszólag ellenkező előjelű restauráció kifejezésekkel szokták leírni, de a korszakhoz kapcsolódóan a koezgisztencia, desztalinizáció, represszió kifejezések különböző hangsúlyú használata is elterjedt. A történetírásnak még nincs egységes képe erről a korszakról, ugyanis az elmúlt négy évtizedben éppen azt nélkülözte, ami e tudomány számára nagyon is fontos: a levéltári dokumentumok felsorakoztatását a nyilvánosság előtt, majd az ezekre épülő rendszeres érvelést és narrációt. Lényeges, hogy a rendszerhez való viszonyulást napjainkig gyakorta a tiltakozás és a nosztalgia allegóriái határozzák meg. Adódik a kérdés, hogy a vizsgált kötet szerzőinek munkái mennyire tudnak elszakadni e történeti érintettség alapján generált, a társadalomtörténeti-diskurzusban nem releváns diszpozícióktól, és mennyiben adnak új megismerési szempontokat a korszak értékeléséhez.

Ahogy a cím is mutatja a tanulmánygyűjtemény elsősorban az életvilág mikrofolymatain, az emberek hétköznapijainak vizsgálatán keresztül (is) próbálja ábrázolni a „hosszú hatvanas éveket”. A történetekben szereplő egyének életén át láthatjuk és értékelhetjük a korszakot (legyenek akár a rendszer „hősei, akár „ellenségei”). A szerkesztői bevezetőben is olvashatjuk, hogy az alapokig leásó történeti és főként társadalom- és mentalitástörténeti feldolgozások, elemzések száma nem túl jelentős. Részben ezt az úrt próbálja betölteni a válogatáskötet, amely így nem a korszak összefoglalása, inkább egyes jellemző momentumokat szeretne szemléltetni. A közel 400 oldalas munka 11 tanulmányt tartalmaz. A kötetben a (nemzetközi) nagypolitikai kontextus, a gazdasági folyamatok átalakulásán keresztül jutunk el az egyes ember és környezete érvényesülésének történeteire. A mű kulcskérdése: a politikai és társadalmi vezető réteg 1956 utáni visszarendeződésével a kontinuitás, illetve a diszkontinuitás milyen mértékben érvényesült. A hatvanas évek hatalmi gyakorlatában és hétköznapi világában mind több olyan jelenség bukkant fel, amely nem illett a klasszikus szovjet mintájú „rendszerüzemeltetés” előírásai közé, sőt, sok esetben annak ideológiai és gazdasági alapját kérdőjelezte meg – elég, ha csak a kádári életszínvonal-politikára vagy a mezőgazdaság tévesztésére utalunk.

A tanulmánykötet szerzői – Baráth Magdolna, Békés Csaba, Germuska Pál, Horváth Sándor, Majtényi György, Molnár Adrienne, Rainer M. János, Ständeisky Éva, Tischler János, Tóth Eszter Zsófia és Valuch Tibor – a korszak feltérképezésében már jelentős eredményeket tudhatnak magukénak. Láthatóan nem egy előre elkészített, teljességre törekvő és fontossági sorrendbe szedett listából merítették témáikat, hanem érdeklődésük, korábbi munkásságuk szerint választottak.

Néhány szerző (Békés, Valuch vagy Germuska) tárgyát szélesebb perspektívában vizsgálja, a többi írás javarészt esettörténeteken alapul. A mikrotörténeti vizsgálódások legalább annyit elárulnak a korszakról, mint a nagyívű politikai és gazdasági strukturális folyamatok statisztikai mutatóinak elemzései.

A levéltári források töredezettsége, néhol még korlátozott felfedhetősége a mai napig megnehezíti a korszakot kutatók munkáját. Forráshiányosságokra a szerzők közül többen is utalnak. Ezek a problémák az összes volt szocialista országra jellemzőek, a szovjet iratokról nem is beszélve. E források (és hiányaik) kiegészíthetők (és áthidalhatóak) oral history anyagokkal, narratív életútinterjúkkal. A kötet ezt is teszi, így téve eleget a minél változatosabbak a megfigyelt jelenségek, annál biztosabb a kordiagnózis elvének. A műhelymunka lenyomataként megjelent tanulmányokból érdekes, olvasmányos, és mindenképp új perspektívákat adó könyv született, amely sarokpontokat ad a hatvanas évek megismeréséhez. A munka nem elsősorban a kádárizmus mai megítélésében jelentkező téveszméket (mítoszokat) akarja cáfolni, – hiszen ez amúgy is lehetetlen feladatnak látszik – hanem szeretné rögzíteni, szemügyre venni, a kádárizmus politikai folyamatait és annak hétköznapi emberének életét, problémáit. Külön említést érdemel két lebilincselően izgalmas, tárgyában is újszerű írás. Rainer M. János írása egy állambiztonsági besúgó – aki foglalkozására nézve történetesen pszichológus – jelentésein keresztül rajzolja meg Antall József „személyiségét”, habitusát. Tischler János pedig a „meredek ívű” pártkarriert befutó (volt KB tag) Vasas Szakszervezet vezetőjét, Török István portréját tárja elénk, aki teljhatalmának és összeköttetéseinek tudatában „megszédült”, és a – hirtelen jött – hatalommal való visszaélés (illetve a rendszer korrumpálhatóságának) egyik tipikus megtestesítőjévé vált.

Ennyit az érényekről. A könyv hibái ehhez képest csekélyek, de azért szembeötlők. Egyes tanulmányok sokadik címmel ellátott, felfrissített „konzerv” munkák. Továbbá bizonyos részterületek és vizsgálható szempontok kevésbé artikulálódtak még esettanulmányok elemzéseiben. A szerzők például szinte kivétel nélkül megemlítik az életszínvonal javítását elsődleges célul kitűző kádári legitimizációs politika meghatározó szerepét a konszolidációs folyamatokban, de a szövegekből nem derül ki, hogy a „fogyasztói szocializmus” fogalma pontosan milyen jelenségeket is takar, s mit jelentett az egyes ember életében. A további kutatások számára szükséges lesz ezen „fogyasztói szocializmus” sztereotípiáinak és formáinak átgondolása, fogalmi tisztázása és eredményeinek áttekintése. Ezek közé tartozik többek között az életmód szerkesztésének részét képező, a társasélet és szórakozás identitást formáló terei kialakulásának leírása a hatvanas-hetvenes években. Így érdekes lenne – még feldolgozatlan levéltári források vagy új interjúk anyagok bevonásával esettanulmányok, biográfiák formájában – mikrotörténeti megközelítésben vizsgálni az egyes társadalmi csoportok fogyasztási szokásait, életmódját, identitását.

Havadi Gergő

*Pető Andrea (szerk.): Társadalmi nemek képe és emlékezete
Magyarországon a 19–20. században*

A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest, 2003, 256 oldal

A Pető Andrea által szerkesztett, rendkívül változatos írásokkal jelentkező tanulmánykötet¹ nem egyetlen tudományterület eredményeire szorítkozik, hanem a *gender studies*, tehát a társadalmi nemekkel foglalkozó diszciplína mintájára irodalmárok, szociológusok, antropológusok, történészek számolnak be hipotéziseikről, kutatásaik eredményeiről.*

A kötetet olvasva igen gyorsan szembeötlik a címben ígért és a tartalomban megjelenő felfogás közötti ellentmondás. Amint kiderül, a tanulmányok valójában nem a társadalmi nemek problémájára fókuszálnak, amint azt a címben olvashatjuk, hanem főként nőkérdésekre; a nő 19–20. századi társadalmi pozíciójáról ésképéről beszélnek (Kürti, illetve a Kovács–Melegh szerzőpáros tanulmányait leszámítva). Nem csupán a *más nemek*, hanem az „alsóbb” társadalmi csoportokkal foglalkozó írások is hiányoznak a kötetből, nincs szó cseléd nőkről, parasztasszonyokról, pedig ők, valljuk be, nem marginalizáltak, de nem is kisszámú társadalmi csoportjait jelentették a 19–20. századi magyar közösségeknek, nem is beszélve a kisebbségekről. A kötetben tehát éppen a társadalmi nem problémájának korabeli összetettsége nem válik nyilvánvalóvá. Néhány tanulmányt kivéve az írások többsége könnyen hozzáférhető forrásokat elemez, és főleg (számarányát tekintve majdnem 70%-ban) híres asszonyaink, illetve a felsőbb rétegek közé tartozók tanulmányozását tűzi ki célul.

A könyv négy fejezetre oszlik. Az egyes fejezetek közti szemléletbeli és korszakbeli határok jól érzékelhetők. Egyrészt egy *horizontális folyamatszerűség* figyelhető meg: jól követhető az időbeli előrehaladás a vizsgált korszakok tekintetében. A 19. századi irodalomtörténettől fokozatosan haladunk a 20. századi nőtörténetekig, másrészt – a források természetéből és a módszerekből adódóan – egyes tudományterületek és ezek forrásvizsgálatai szempontjai követik egymást. *Vertikális* irányú változás ez: a *történelmi*, kizárólag szövegekkel, levéltári forrásokkal dolgozó vizsgáldást felváltja a szintén múltra irányuló, de még (terepmunka során) felgyűjthető emlékekkel dolgozó, főként az oral historyt alkalmazó *antropológiai* és *szociológiai* vizsgálódás, majd ugyanezen tudományterületeknek a kortárs társadalomra fókuszáló empirikus *társadalomtudományos módszerei*.

Az első tömb, amelynek címe *Nők, társadalmi nem a történetírásban és az irodalomtörténetben*, a címnek megfelelően irodalomtörténeti és társadalomtörténeti tanulmányokat tartalmaz. Tóth Tünde a régi magyar irodalom 19. századi recepciójához kapcsolódva újszerű problémafelvetéssel olvassa újra a Balassi előtti irodalmat,

* A konferencia, illetve a kötet egyike azoknak az első próbálkozásoknak, amelyek igyekeznek – intézményes háttér hiányában – az egyes társadalomtudomány-területeken dolgozókat összehozni, közös munkára fogni a gender studies területén.

1 A kötet a BKÁE Társadalmi Nem és Kultúrakutató Központja által 2002-ben szervezett *Társadalmi nem: történelem, nemzet, emlékezet* című konferencia előadásainak anyagát tartalmazza.

amelyben a szerelmi költészet hiányát az udvari szerelem ideológiájának hiányára vezeti vissza. Alapvető kérdése, hogy ennek felismerése miért fájó pontja a 19. századi nemzeti önértetnek, illetve az ezzel járó keserű százíz milyen ideológiai, politikai tényezőkkel hozható összefüggésbe. Izgalmas kérdésfelvetés, amelyet Visnyovszki Rezső irodalomtörténeti elemzésein keresztül szemléltet.

Borbíró Fanni Teleki Blankáról írott tanulmánya (ebből a tömbből a legérdekesebb és legalaposabb elemzés) voltaképpen több életrajzi jellegű írás és memoár összevetése. Alapos forráskritikával tekinti át a rendelkezésére álló szövegeket, oly módon, hogy közben nem becsüli le egyik forrásának értékét sem. A regényízü életrajzokat is információértékű, de megkülönböztetett figyelmet érdemlő forráscsoportnak tekinti, ezeket egymáshoz, illetve a valós, vagy legalábbis valóssá konstruált élettörténethez viszonyítva helyezi el. Bár interpretációja szinte minden alkalommal forrásma-gyarázatba és életrajzi tények boncolgatásába fullad, érdeme mindenképp az életrajzi adatok könnyed kezelése, amelynek köszönhetően írása nemcsak olvasmányos, hanem újabb értelmezésül szolgál e rendkívüli élettörténethez. Talán nem merészség azt állítani, hogy egy újabb Teleki Blanka életrajzzal, értelmezéssel nézünk szembe, tanúi lehetünk annak, hogy miként alakul a történész tolla alatt egy új történet.

Holló Szilvia Andrea életrajz-értelmezése egy század eleji zsidó család izgalmas története – értelmezés nélkül. A történeten túl semmi tudományos, történetírói többletet nem kapunk. Akárcsak Palasik Mária tanulmányában, bár ő tudományos szempontból indokolttá teszi témaválasztását (a mikro- és makrotörténelem ugyan kissé elnagyolt és hibásan értelmezett bevezetésével), és elmondja tanulmánya elején: szükséges a politikátörténet mögé is látni, és a politikus férfiak mögött észrevenni a feleségeket ez esetben Kovács Béláné Tóth Irént – ezzel mintegy rámutatva a „hagyományos” magyar történetírás egyik nagy mulasztására is. Kéthly Anna története, B. Kádár Zsuzsa tollából egy férfi-politikátörténet női hasonmása, a különbség tényleg csak a főszereplő női mivolta. Következtetésében talán egy pillanatra nyilatkozik meg a személyes, saját nézőpont (amelyből kis időre előbukkan a történetíró is: hiányosságként említi, hogy Kéthly nem nevelt ki maga köré egy politikusnői gárdát). Amit viszont nem tudunk meg a történetből, éppen ez: milyen a politikusnő, miért más, mint a férfiak, hogyan éli meg saját szerepét, illetve a korabeli – maszkulin jellegű – mindennapi politikai életet.

A második tömb (*Reprezentáció és mikrotörténelem*) radikális szemléletváltozást hoz az előzőhöz viszonyítva: olyan tanulmányok következnek, amelyek már nem a nők láthatóvá tételére törekszenek, hanem új értelmezések előállítására, a történelem, az idő, a politika sajátos helyzetekre igazított újradefiniálásával. Olyan kategóriák kerülnek a társadalomtudósok bonckése alá, mint a nemiség, a házasság vagy a család.

Ebben a tömbben Kürti László lajosmizsei fényképek alapján készült vizuális antropológiai tanulmánya után Hell Judit filozófiatörténeti vázlata következik, aki magyar filozófusok: Medveczky Frigyes, Kornis Gyula, Brandenstein Béla és Hala-sy-Nagy József írásain keresztül készíti el a nemek 19. század végi viszonyával foglalkozó kritikai-filozófiai leltárát.

Gyarmati Gyöngyi az ötvenes évek filmtörténeti elemzésén át juttat el bennünket a korszak – filmek által igen jól közvetített, sőt, kötelességszerűen közvetített – moráljához. Izgalmas, jól átgondolt, de legfőképpen alapos elemzés, amely egy-egy probléma mentén haladva film és szocializmus, magánélet és állam viszonyát értelmezi. A tanulmány talán egyetlen hiányossága, hogy történetekként láttatja a filmeket, a cselekményen túl nem vezet el a képek értelmezéséhez, valamiféle vizuális „sűrű leíráshoz”. Nem látunk arcokat, színészeket, színeket, és ami fontos lehet még: nem tudunk a filmek készítésének körülményeiről, a színészek viszonyulásáról, melyek apró információkként akár irányíthatnák is az értelmezés egy-egy szálát.

A kötet talán legizgalmasabb, módszertani szempontból legletisztultabb tanulmánya Kovács Éva és Melegh Attila írása a migrációs narratívákról. A tanulmány indító kérdése nemcsak retorikai fogás, hanem a tárgyalás során probléma marad mindvégig: „Van-e egy élettörténeti elbeszélésnek társadalmi neme? Tudható-e egy ilyen elbeszélésből, hogy férfiak vagy nők mondják, s ha igen, honnan?” (175.) A szerzőpáros igennel felel a kérdésre, és megadja, szinte definíciószerűen, a férfi és a női narratíva jellemzőit, viszont a továbbiakban jelzi, hogy ezek a tulajdonságok átvehetőek és elhagyhatóak, tehát változóak. „A fenti elbeszélésmódok [ti. a férfi és a női narratívák] az adott társadalmak kulturális készletéhez tartoznak, amelyekből társadalmi nemünk kialakítása során »válogathatunk«, illetve amelyeket az uralkodó diskurzusok ránk kényszerítenek. Egyéni és társadalmi identitásunk állandó karbantartása révén erősítjük meg és termeljük újra ezeket az elbeszélési módokat. Az identitás azonban nemcsak önismeret és az élmények mindenkor-élményvalósága, hanem egyúttal a társadalmi elismerés-elismertetés kérdése, azaz az identitáspolitika alapja.” (176.) A vándorlás a társadalmi nemet problematikusabbá teszi – jelzik a szerzők következtetésként, miután erdélyiek Ausztriába, Svájcba, Magyarországra, magyar zsidók Londonba és Palesztinába vándorlásának történeteit tekintik át.

A következő fejezet (A „Nők” és a „Férfiak” világáról) két tanulmánya különleges kutatási területeket tár fel: Schadt Mária bányász nőkről és Bodnár Ilona edzőnőkről írott cikkei a női lét olyan területeire vezetnek el, amelyeket korábbi szakértők vagy elfelejtettek kutatni vagy szándékosan kerültek meg. A bányász nők munkáját a szükség teszi „férfiassá”, az edzőnők harca a karrier egyenjogúságáért a század életérzéseihez, ideológiáihoz kapcsolódik, ahhoz, hogy miként élik meg a nők a férfias szerepek viselését. Mindkét szerző életútinterjúk készítésével igyekszik minél hitelesebbé és valósabbá alakítani a történeteket. Míg Bodnár Ilonát valóban a téma egzotikuma izgatja, Schadt Mária szociológus a tudós alaposságával járja körbe a kérdést. Nem tagadja, hogy a téma kutatása nehéz, és – bár valamilyen szinten sikerül is elcsípnie a téma tabujá válásának okait – az adatközlők megszólaltatása azonban nem megy olyan egyszerűen, mint azoké az edzőnőké, akiknek életpályája fölfelé ívelő és világhírben csúcsonyosodik ki, és akik emiatt nyilvánvalóan sokkal szívesebben beszélnek magukról.

A témák speciálisan női sorsok felé való irányultságának szándékosságát megerősíti a szerkesztő, Pető Andrea záró tanulmánya is, mely az egyetlen *Az Európai Unió és a társadalmi nemek egyenlősége* című fejezetben. A szerző EU-integrációval

kapcsolatos töprengése aktuálissá teszi nemcsak a 20. század bányásznőinek történetét, hanem a középkori históriák kutatását is, bizonyítja – indirekt módon – a társadalmi nemekkel foglalkozó tudomány művelésének szükségességét, a nemek közötti egyenlőség felelőségének terhére hivatkozva.

Noha a kötet többnyire az „érdemes nőikkel” foglalkozó történelem hagyományát követi,² igen nagy érdeme, hogy ezt a történelmet/ezeket a történeteket a társadalmi nem munkamódszerével próbálja megközelíteni. Ezúttal saját történelmi példáinkon keresztül is megbizonyosodhatunk arról, amiről a társadalmi nemek elmélete szól: hogy a „nők”, hasonlóképpen a „férfiak” kategóriájához, egy változó kategória, a nemi közösségek pedig mind szinkronikusan, mind diakronikusan szabálytalan közösségek.³ Láthatjuk, hogy különböző női arcok vannak, amelyek különbözőségét csak az egyes példákon keresztül lehet megválaszolni.⁴ Nemcsak a *nőkről*, de a *magyar nőkről* sem beszélhetünk. Annál inkább pesti polgárlányokról, emigráns magyar nőkről, pécsi bányásznőkről, és folytathatnánk. A kötet jól megszerkesztett bizonyítéka ennek a próbálkozásnak.

Bokor Zsuzsa

2 Zemon Davis, Natalie: „Nőtörténelem” átalakulóban: az európai helyzet. In: Wallach Scott, Joan. (szerk.) *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, 95–125.

3 Riley, Denise: Van-e egy nemnek történelme? In: Wallach Scott, Joan. (szerk.) *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, 28.

4 Wallach Scott, Joan: Előszó a magyar kiadáshoz. In: Wallach Scott, Joan. (szerk.) *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, 9.